

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ἐπιμέλεια
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
ΑΘΗΝΑ 2002

III

Η ΗΘΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ Νέα Ἑλλάδα δὲν πρόσφερε ὡς σήμερα τίποτα στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης. Κανένας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς μας δὲν ἐάσκησε ποτὲ ἐπίδραση ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα. Κανένα ἔργο μας δὲ συγκίνησε ἀληθινὰ τοὺς ξένους. Ὡστόσο δουλέψαμε ἑκατὸ χρόνια καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι δουλέψαμε ὅσο μπορούσαμε καλύτερα. Τώρα ποὺ ἐκλείσει αὐτὸς ὁ πρῶτος αἰώνας ἀνεξάρτητης ζωῆς, καὶ ποὺ ἀρχίζει μιὰ νέα ἐποχὴ γιὰ τὴν Εὐρώπη καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἐπιβάλλεται νὰ ἀναθεωρήσουμε τὶς ἀξίες μας, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ. Δὲ χρησιμεύει σὲ τίποτα ἡ τυφλὴ ἀρνησιμὸς τοῦ παρελθόντος. Τουναντίο, ἐπιβάλλεται ἡ ψύχραιμη καὶ ὀξυδερκὴς μελέτη τοῦ παρελθόντος, γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε συνείδηση τῶν ἀδυναμιῶν μας καὶ τῶν ἐλλείψεων μας, καὶ γιὰ νὰ καταλάβουμε σὲ ποιά σημεῖα εἶναι ἀνάγκη νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας.

Εἶναι βέβαια πολὺ στενὸς σχολαστικισμὸς νὰ κατηγορεῖ κανεὶς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα ἐπειδὴ δέχονται ἐπιδράσεις ἀπὸ παντοῦ. Ὅλες οἱ λογοτεχνίες ἀλληλοεπιδρῶνται, καὶ σήμερα περισσότερο ἀπὸ πάντα. Τὰ ρεύματα τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Σκανδιναβίας, πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα κ' ἔπρεπε νὰ περάσουν. Τὸ ἐλάχιστον τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων δὲν εἶναι ὅτι δέχτηκαν πολλὰς ἐπιδράσεις, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἀνταπόδωσαν τίποτα. Μιὰ λογοτεχνία ἀποχτᾷ διεθνή σημασία ὅταν ἀρχίσει καὶ νὰ ἐπιδρᾷ, χωρὶς βέβαια νὰ παύει ποτὲ νὰ ἐπιδράται. Ἡ λογοτεχνία μας ὡς σήμερα φάνηκε ἀποκλειστικὰ παθητικὴ.

Δὲν εἶναι δίκαιο νὰ ὑποτιμήσουμε γιὰ τοῦτο τὴν λυρικὴ ποίησὴ μας ποὺ ὑπῆρξε ὡς σήμερα ἡ σημαντικώτερη ἐκδήλωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς μας. Οἱ λυρικοὶ ποιητὲς ἐνὸς μικροῦ λαοῦ εἶναι καταδικασμένοι ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων νὰ μὴ βροῦν ἀπήχησι

Ξω από τόν τόπο τους, γιά τόν άπλό λόγο ότι τό κυριότερο έκφραστικό μέσο τους είναι ή μουσική τής γλώσσας τους, κ' ή μουσική αυτή δέν μπορεί νά μεταφραστεί. Οί ποιητές μας περνούν τά σύνορα μονάχα γιά νά επισκεφθούν στά πανεπιστημιακά φροντιστήρια ειδικούς νεοελληνιστές, φιλολόγους και γλωσσολόγους. Κανένα κορίτσι ένός ξένου έθνους δέ βρήκε ποτέ τήν άνησυχία του, τά όνειρά του, τούς καημούς του, στίς σελίδες του Σολωμού, του Μαβίλη, του Παλαμά, του Γρυπάρη. Είναι κρίμα και γι' αυτούς και γιά μās, γιατί άν γνώριζαν οί ξένοι τό λυρισμό μας θά μās έχτιμοῦσαν περισσότερο από ό,τι μās έχτιμούν σήμερα κ' ίσως περισσότερο από ό,τι αξίζουμε. Άς μήν άδικοῦμε αυτούς τούς ώραίους ποιητές που κράτησαν πολύ ύψηλά τήν τέχνη και τήν άτομικότητά τους και που τίμησαν τήν Έλλάδα, άν όχι στά μάτια τών ξένων, τουλάχιστο στά μάτια τών Έλλήνων. Όταν, δυστυχώς πολύ σπάνια, έχουμε τήν ευκαιρία νά θαυμάσουμε κάτι στον τόπο μας, άς μήν παζαρεύουμε τό θαυμασμό μας. Τό πιό άτροφικό μέλος του οργανισμού μας είναι ή πεζογραφία. Έκεί είναι ή επικίνδυνη πληγή κι εκεί πρέπει νά τή μελετήσουμε, χωρίς νευρικότητα και θορύβους, με ψυχραιμία και προσοχή, γιατί ίσως χρειαστεί νά βάλουμε μαχαίρι.

Μιά ματιά στη νεοελληνική πεζογραφία άρκει γιά νά καταλάβουμε πώς οί σπουδαιότεροι πεζογράφοι μας, αυτοί που σημειώνουν σταθμό στην πνευματική εξέλιξή μας, που δημιουργούν ρεύματα, που χαράζουν κατευθύνσεις, δέν είναι καθαροί λογοτέχνες αλλά κριτικοί συγγραφείς: Ψυχάρης, Ροΐδης. Όταν τούς ονομάζω αυτούς κριτικούς δέ θέλω νά υποτιμήσω τήν καλλιτεχνική αξία τους. Θέλω νά πώ ότι σ' αυτούς ή κριτική διάθεση (ιδίως υπό τή μορφή τής αναθεώρησης τών ελληνικών πνευματικών αξιών) είναι δυνατότερη από τήν καθαρά δημιουργική διάθεση, τήν οικοδομική. Ένας άλλος πνευματικός όδηγός, ό Ίων Δραγούμης, μπορεί επίσης νά θεωρηθεί κριτικός λογοτέχνης, με τή διαφορά ότι αυτός θέλησε νά κάνει κριτική του έγώ του και τής ψυχής του έθνους του, ένώ ό Ροΐδης κι ό Ψυχάρης έκαναν κριτική ιδεών. Οί διηγηματογράφοι μας άσφαλώς δέ στέκονται στο ύψος αυτών τών ανθρώπων. Υστερούν καταπληχτικά άπέναντί τους ως άτομα, ως πνεύματα, ως δυναμικότητες. Ο ρόλος τους στην πνευματική ζωή μας μοιάζει πολύ πενιχρός. Τίς περισσότερες φορές είναι ρόλος διασκεδαστών που διηγούνται εύκολες ιστορίες γιά νά περνά ή ώρα.

Οί πνευματικοί όδηγοί που αναφέρω παραπάνω κλείστηκαν θεληματικά μέσ' στα ελληνικά ζητήματα, άφιέρωσαν με αυτοθυσία όλες τις δυνάμεις τους στο έργο τής ελληνικής αναμόρφωσης και δέν επιδίωξαν νά δώσουν έργα ευρωπαϊκής σημασίας. Δέ θά τούς κατηγορήσουμε βέβαια γι' αυτό. Τουναντίο, θά τούς είμαστε ευγνώμονες γιατί χωρίς μερικούς τέτοιους ανθρώπους ποιός ξέρει που θά βρισκόμασταν σήμερα. Θά κρίνουμε τούς ανθρώπους που άφιέρωσαν τή ζωή τους σε οικοδομικές προσπάθειες, ιδίως τούς διηγηματογράφους, και μαζί μ' αυτούς τις λιγοστές άπόπειρές μας στο μυθιστόρημα που δέν προσθέτουν τίποτα στη διηγηματογραφία μας.

Αυτή ή οικοδομική εργασία περιορίστηκε στην ήθογραφία. Σημειώθηκαν βέβαια άρκετές παραλλαγές του είδους: ήθογραφία του βουνού και τής θάλασσας, ήθογραφία τής επαρχιώτικης κοινωνίας και του άθηναϊκού μικροαστισμού, ήθογραφία τών λαϊκών τάξεων τών πόλεων με μεγάλη κλίση προς τά ήθη τής ταβέρνας και του πορνείου. Μερικοί κριτικοί διακρίνουν σ' αυτές τις παραλλαγές μιá εξέλιξη αξιόλογη. Οί μαρξιστές μιλούν γιά μιá προοδευτική κλίση τής διηγηματογραφίας μας από τά δεξιά σ' άριστερά: άγροτικό και μικροαστικό διήγημα, άστικό διήγημα, εργατικό διήγημα. Τό ζήτημα είναι ότι οι παραλλαγές που σημειώνονται στην πεζογραφία μας δέν εξυψώνουν τό επίπεδό της. Αυτό νομίζω δέν τό άμφισβητεί κανείς έξόν ίσως από τούς ενδιαφερόμενους συγγραφείς. Η διηγηματογραφία μας και ή μυθιστοριογραφία μας μένουν κατά βάθος ήθογραφία, κι όσο περιορίζουν τήν εξέλιξή τους μονάχα σε μεταβολές τής σκηνοθεσίας δέν μπορεί νά λεχθεί ότι προοδεύουν άληθινά. (Τό θέατρο, είδος άυτοτελές με ιδιαίτερη φύση, ιδιαίτερους όρους ζωής και ιδιαίτερη άπήχηση, πρέπει νά κρίνεται χωριστά από τό σύνολο τής λογοτεχνίας. Πάντως όσα λέγονται έδώ γιά τήν ήθογραφία άφορούν φυσικά και τό ήθογραφικό θέατρο). Κατά βάθος οί Έλληνες ήθογράφοι, παρά τις έξωτερικές άντιθέσεις τους, διατηρούν από πενήντα χρόνια τήν ίδια προοπτική τής ζωής, τούς ίδιους όρίζοντες, τήν ίδια άντίληψη τής τέχνης. Συνεχίζουν πάντα τήν ίδια σχολή που μπορεί νά ονομαστεί *φωτογραφική σχολή*. Μπορούν νά κριθούν συνολικά.

·Ο φωτογραφικός φακός αποδίνει πιστά τὰ εξωτερικά χαρακτη-
ριστικά μιάς ανθρώπινης φυσιογνωμίας, ενός τοπίου, ενός δρόμου.
Τὰ αποδίνει μάλιστα άσυγκρίτως πιό πιστά από κάθε ζωγράφο.
Σημειώνει με άπόλυτη ακρίβεια τις άποστάσεις, τις αναλογίες των
γραμμών, τις αντιθέσεις του φωτός και της σκιάς. Άν είναι καλός
φακός αναλύει τις λεπτομέρειες και διατηρεί τις άποχρώσεις. Μας
προσφέρει μιá χρήσιμη εικόνα της εξωτερικής μορφής των ανθρώ-
πων, των βουνών και των δέντρων, των σπιτιών και των αυτοκινή-
των. Μά ή εικόνα αυτή δέ μιλά στην ψυχή μας. (Μιά φωτογραφία
μπορεί να μάς συγκινήσει μονάχα αν συνδέεται ιδιαίτερα με τις
αναμνήσεις μας ή τις επιθυμίες μας, όχι όμως για τή δική της αξία).
Τί λείπει;

Άγαπάτε μιá γυναίκα. Έκείνο που σάς έλκύει προς αυτήν είναι
άραγε τó εξωτερικό σχήμα της μορφής της; Δέν πρόκειται να ύπο-
στηρίξω πώς την αγαπάτε για τó πνεύμα της, μολοντί είναι δύσκολο,
αν έίστε τυχόν έξυπνος άνθρωπος, να έρωτευθείτε μιá γυναίκα κουτή
(υπάρχουν και κουτές γυναίκες και μάλιστα πολύ περισσότερες
άπό ό,τι νομίζουμε συνήθως). Πάντως είναι δυνατό, και συμβαίνει
συχνά, να έρωτευθείτε από μακριά μιá γυναίκα με τήν όποία δέν
κουβεντιάσατε ποτέ. Βέβαια ή γυναίκα αυτή πρέπει να είναι όμορφη,
ή αυτό που λένε νόστιμη, ή τουλάχιστο νόστιμη για σάς, αν όχι
για τους άλλους, νόστιμη σύμφωνα με τó ρυθμό της ιδιαίτερης αισθη-
τικής σας. Αυτό φυσικά εξαρτάται από τήν εξωτερική εμφάνισή
της. Σάς ενδιαφέρει όμως ό τύπος αυτής της όμορφιάς ή αυτής της
νοστιμιάς; Σάς ενδιαφέρουν οι αναλογίες των γραμμών; Συνδέεστε
ιδιαίτερα με τὰ εξωτερικά γνωρίσματά της; Υπάρχουν άνθρωποι
που αγαπούν μιá γυναίκα όλόκληρα χρόνια κι αν τους ρωτήσετε
τί χρώμα έχουν τὰ μάτια της δέν ξέρουν να σάς πουν. Δέν παρατήρη-
σαν προσεχτικά τὰ εξωτερικά γνωρίσματά της ή δέν τὰ διατήρησαν
στη μνήμη τους. Έσείς ό ίδιος συναντήσατε πολλές γυναίκες τε-
λειότερες στην εξωτερική εμφάνισή τους από τή γυναίκα που αγα-
πάτε. Δέν κατώρθωσαν όμως να σάς έμπνεύσουν ό,τι σάς έμπνέει
αυτή. Φαίνεται πώς εκείνο που αγαπάτε σ' αυτήν δέν είναι τόσο εκεί-
νο που βλέπετε όσο εκείνο που δέν τό διακρίνετε καθαρά, ή που
δέν τό διακρίνετε καθόλου, που τό αισθάνεστε μονάχα, στο βλέμμα
της, στο γέλιο της και στη θλίψη της, στους τόνους της φωνής της,
στο βάδισμά της, σε κάθε κίνησή της. Είναι ένας ιδιαίτερος κόσμος

που κρύβεται μέσα σ' αυτήν τή γυναίκα, ανεξάντλητος, άπειρος,
όσο και τó σύμπαν, ένας ιδιαίτερος ρυθμός ζωής, μοναδικός στη
Γη, που δέν ύπήρξε άλλη φορά, που δέ θα ύπάρξει ξανά, που δέν
μπορεί να άντικατασταθεί με τίποτα, μιá ιδιαίτερη αισθαντικότητα,
μιá ιδιαίτερη άτομικότητα, κάτι που αναδίνεται απ' αυτήν τή γυναίκα,
που γεμίζει τόν άέρα τριγύρω της, που σάς καταχτά χωρίς να ξέρετε
γιατί.

Με τόν ίδιο τρόπο αγαπούμε ένα τοπίο. Άγαπούμε κάτι άόρατο,
που βρίσκεται μέσ' στην ατμόσφαιρα, που τό αισθανόμαστε μ' όλες
τις αισθήσεις μας, που τό αναπνέουμε. Ξεχνουμε άμέσως τó σχή-
μα των βουνών και των άχτων μά διατηρούμε πάντα αυτήν τήν ευ-
χάριστη αίσθηση που μάς δίνει ή βαθύτερη έπικοινωνία με μιá γωνιά
της Γης. Λέμε πώς ή Άττική είναι όμορφη και προσπαθούμε να
διατυπώσουμε τήν όμορφιά της σε σχολικές φόρμουλες. Όλος ό
κόσμος μιλά για τις «άπαλές καμπύλες», για τόν «αιθέριο ούρανό»,
για τήν «άρμονία των γραμμών», για τή «γλυκύτητα των χρωμάτων».
Όταν σκεφθούμε λίγο καταλαβαίνουμε πώς αυτές οι συμβατικές
επικέττες δέν αντιπροσωπεύουν τίποτα. Όσοι αγαπούν τήν Άττική
με τήν καρδιά τους, κι όχι συμβατικά και σχολικά, τήν αγαπούν σά
μιá γυναίκα, σά μιá ζωντανή ψυχή, σαν ένα ζωντανό κορμί. Άγα-
πούν σ' αυτήν τó βλέμμα της, τόν άέρα της, ένα ανεξάντλητο κόσμο
πό αισθήσεις, νεύρα και πάθη, μιá ψυχή που σπινθηροβολά σαν
ή φωτιά κι αλλάζει σε κάθε στιγμή.

Σε μιá πόλη μάς έλκύει μιá πλατεία. Άγαπούμε ιδιαίτερα τό
όνολο που άποτελούν τὰ σπίτια της, οι φωτισμοί της, τὰ ταξί της,
ό πλήθος της, οι θόρυβοί της. Αυτή ή πλατεία σε μιá φωτογραφία
δέν ξεχωρίζει πολύ από τις άλλες πλατείες, ίσως να μήν ξεχωρίζει
καθόλου. Είναι πολύ πιθανό ότι τό εξωτερικό σχήμα της δέν παρέ-
χει κανένα ενδιαφέρον. Υπάρχει όμως κι εδώ μιá ατμόσφαιρα που
δέν ύπάρχει πουθενά άλλοι και που μάς συγκινεί γιατί άνταποκρί-
νεται σε μιá ψυχική ανάγκη μας. Και σ' αυτήν τήν κοινή πλατεία,
όπως σε κάθε γωνιά γης που κεντά τήν αισθαντικότητά μας, όπως
σε κάθε πλάσμα ανθρώπινο (και σε κάθε έργο τέχνης) που μάς
επαγνητίζει, σε κάθε τι που μιλά στην ψυχή μας, εκείνο που ποθοίμε
να πλησιάσουμε, να αισθανθούμε, να διατηρήσουμε, είναι ή *κρυμμέ-
νη ψυχή*.

Αυτήν τήν κρυμμένη ψυχή δέ θα τήν πλησιάσει ποτέ ό βάνουσος

φακός. Με τόν ίδιο τρόπο την άγνοει ό στενά ρεαλιστής λογοτέχνης. Κι αυτός, όπως κι ό φακός, άρκείται στο να άπεικονίζει τις έξωτερικές μορφές της ζωής, όσο μπορεί πιο πιστά, όσο μπορεί πιο δουλικά, περήφανος για τη δουλοπρέπεία του που την ονομάζει πραγματικότητα και αλήθεια. Ή στάση του έμπρός στη ζωή είναι άποκλειστικά παθητική. Έκει που τελειώνει ό ρόλος του άρχίζει ό ρόλος του ποιητή.

«Αυτή ή φτερωτή λέξη ποιητής», γράφει ό Stefan Zweig, «φανερώνει, παρ' όλα όσα κι αν λένε, ένα διαφορετικό τρόπο του είναι, μία ύπεροχη μορφή του ανθρώπινου, κάτι που συνδέεται μυστηριώδως με το μύθο και τη μαγεία...» Ό ποιητής, ζωγράφος ή γλύπτης, μυθιστοριογράφος ή δραματοουργός (κι ό κριτικός μπορεί να είναι ποιητής, όχι βέβαια όταν περιορίζεται, όπως οι περισσότεροι, στο να περιγράφει και να κρίνει την έξωτερική μορφή ενός έργου τέχνης, αλλά όταν κατορθώνει να άγγίξει μέσ' στο έργο την κρυμμένη ψυχή) ό ποιητής ξεπερνά την επιφάνεια της ζωής, την ορατή πραγματικότητα, την άποκρυσταλλωμένη λογική, άγωνίζεται να πλησιάσει το βαθύτερο νόημα των όντων και των πραγμάτων. Ένώ ό στενός ρεαλιστής, χωρίς καμμία συγκίνηση, άντιγράφει δουλικά αυτό που βλέπει, ό ποιητής μπαίνει μέσα σ' αυτό που δε βλέπει, ώδηγημένος από τη συγκίνησή του. Ξεπερνώντας την επιφανειακή απλότητα των μορφών, των ιδεών, των συναισθημάτων, την έξωτερική απλότητα των ρυθμών της άνθρωπότητας, ξεσκεπάζει τη μεγάλη φαντασμαγορία της ζωής. Παλεύει με το άγνωστο στους χαμένους κόσμους των άρχικών ένστίκτων που σέρνουν τη φύση, τα όντα, τις μάζες, και που είμαστε ύποχρεωμένοι, όταν αισθανθούμε την ύπαρξή τους, να τα ονομάσουμε μυστηριώδη, όσο κι αν άντιπαθούμε αυτήν τη λέξη των άμαθων που προσβάλλει τη σοφία μας. Μας κάνει να αισθανθούμε το μυστήριο της ζωής και τη μεγαλοπρέπεια αυτού του μυστηρίου. Κάποτε ρίχνει λίγο φώς τριγύρω του με μερικές άστραπές ιδιοφυΐας. Πολύ λίγο φώς μά άρκετό για να μάς δείξει πώς ύπάρχουν πιο πέρα κι άλλοι άγνωστοι κόσμοι που δεν είχαμε ύποπτευθεί την παρουσία τους, για να έντεινει την άνησυχία μας, για να αύξει την άξία της ζωής. Γυρεύοντας να φτάσει την ψυχή μέσ' στα όντα, μέσ' στο πλήθος, μέσ' στην ήρεμία της φύσης, μέσ' στην κίνηση της κοινότητας, ό ποιητής έγκαταλείπει τα έκφραστικά μέσα της καθημερινής χρήσης που δεν μπορούν να του έπαρκέσουν και δη-

μιουργεί μία γλώσσα δική του. Άνατρέπει τις αναλογίες, σπάνει τους έξωτερικούς κανόνες, ξαναπλάθει άδθαίρετα την πραγματικότητα για να έξαγάγει το βαθύτερο νόημά της, *μυθοπλάστης και μάγος*.

Άδθαίρετα μά όχι στην τύχη. Γιατί αν ό ποιητής δεν ύποτάσσεται στην κοινή λογική, ύπακούει όμως σε μία λογική δική του, σε μία αίσθηση της δημιουργίας που ρυθμίζει την πορεία του όπως το ένστικτο της άυτοσυντήρησης ρυθμίζει την πορεία των ζώων, που πηγάζει απ' αυτόν τόν ίδιο και ίσχύει γι' αυτόν και όχι για τους άλλους. Για τουτό χαμογελούμε όταν βλέπουμε άνθρωπους πολυμαθέστατους, με μεγάλη επίμελεια και εύρύτατες γνώσεις, αλλά χωρίς καμμία βαθύτερη αίσθηση αυτών των πραγμάτων, να διατυπώνουν την ιδιαίτερη λογική ενός ποιητή σε άντικειμενικούς κανόνες που πρέπει να ίσχύουν για όλους. Είναι φυσικό ότι ύπάρχουν συχνά ψυχικές συγγένειες άνάμεσα σε ποιητές, ότι μορφώνονται ποιητικές οικογένειες που άντιπροσωπεύουν μία ώρισμένη στάση έμπρός στη ζωή και στην τέχνη όμοιόμορφη, κατά το μάλλον ή ήττον, σε άρκετά πνεύματα — δηλαδή σχολές. Αυτές όμως οι καλλιτεχνικές σχολές έχουν μία άξία μονάχα όσο άνταποκρίνονται στις ψυχικές άνάγκες των δημιουργών που τις άποτελούν. Δεν έχουν άντικειμενική άξία. Όταν παύσουν να άντιπροσωπεύουν μία ώρισμένη αίσθηση δημιουργίας, και μεταβληθούν σε καθηγητικές διδασκαλίες άντικειμενικών κανόνων, οι σχολές είναι όργανα σχολαστικισμού.

Τό έργο τέχνης τείνει να έκφράσει το βαθύτερο νόημα της ζωής μέσα από μία άτομικότητα. Ύπακούει στον ιδιαίτερο νόμο αυτής της άτομικότητας γιατί δεν μπορεί να ζήσει χωρίς τη ζωή που του προσφέρει αυτή. Τό έργο του ποιητή είναι σάρκα από τη σάρκα του, αίμα από το αίμα του. Δεν είναι μία άντικειμενική παρατήρηση των έξωτερικών συνθηκών, μία ξερή άντιγραφή μορφών και έκθεση γεγονότων, όπως φαντάστηκαν τη λογοτεχνία οι Έλληνες ρεαλιστές. Είναι ένα πλεόνασμα έσωτερικών δυνάμεων που ξεσκίζει έναν άνθρωπο για να βγει στο φώς, και που βγαίνει ζυμωμένο με το βαθύτερο είναι του, με τόν παλμό της ύπαρξής του, με την άγωνία της ψυχής του, με τόν πόνο του, τόν πόνο του τοκετού. Τό έργο τέχνης, ξεχειλίσιμα έσωτερικής ζωής, είναι το πιο άτομικιστικό φαινόμενο. Άλλά όσο βαθύτερα είναι άτομικιστικό τόσο βαθύτερα βυθίζεται μέσ' στη ζωή, τόσο περισσότερο πλησιάζει τόν Άνθρωπο.

Τί συμβολή προσφέρει ή ελληνική ήθογραφία σ' μελέτη τού 'Ανθρώπου; Τί συμβολή στήν εξερεύνηση τού μυστηρίου τής ζωής; Τί συγκινήσεις προσφέρει στή ψυχή μας; Τίποτα, άπολύτως τίποτα. 'Όταν μεταφέρουμε τή συζήτηση σ' αυτό τό επίπεδο τό συμπέρασμα είναι: μηδέν.

'Αρκετά άπ' αυτά τά βιβλία είναι άσφαλώς χαριτωμένα. Μπορούν νά μάς δώσουν μιá εύχάριστη βραδιά. 'Όταν όμως τελειώσουμε τήν ανάγνωσή τους τί εντύπωση αφήνουν στή μνήμη μας; Μερικές εξωτερικές ζωγραφιές ελληνικών τοπίων και μερικές άμορφες σκιές, πού προσπαθούν νά παραστήσουν ανθρώπινα όντα, περνούν βιαστικά στή φαντασία μας χωρίς νά σταθούν ούτε μιá στιγμή. Δέν είναι δυνατό νά συνδεθούν με τήν έσωτερική ζωή μας γιατί δέν έχουν άλλη ουσία. Διαβάζουμε όλοι άφθονα νεοελληνικά βιβλία και πολλές φορές τά διαβάζουμε με εύχαρίστηση, αλλά ξεχνούμε σχεδόν άμέσως τό περιεχόμενό τους. Είναι ζήτημα άν διατηρούμε τουλάχιστο τούς τίτλους τους ενώ ένα ουσιαστικό έργο μάς αφήνει μιá εντύπωση πού μένει μέσα μας γιά πάντα. Γιά τούς 'Ελληνες ήθογράφους μπορούμε νά επαναλάβουμε μιá φράση τού Γάλλου κριτικού Edmond Jaloux γιά τούς Γάλλους ρεαλιστές: «Οί ρεαλιστές άπότυχαν τίς περισσότερες φορές στή μελέτη τους τής πιό ταπεινής πραγματικότητας γιατί τούς έλειψε ή ποίηση, κ' ή ποίηση είναι τό κλειδί τού κόσμου και έπομένως κάθε μεγάλης λογοτεχνίας». Και μπορούμε νά προσθέσουμε πώς όταν λείπει ή πνοή τής ποίησης άπό ένα έργο με καλλιτεχνικές άπαιτήσεις λείπει τό πán.

..

'Όπως τόνισα ήδη οί στενοί ρεαλιστές (κ' οί δικοί μας είναι οί πιό στενοί πού μπορούν νά υπάρξουν), ύποταγμένοι όλότελα στήν όρατή πραγματικότητα, άρκοδνται στό νά αντιγράψουν όσο μπορούν πιό πιστά τόν έξωτερικό κόσμο. 'Η μεγάλη συζήτηση τής «ελληνικής πραγματικότητας» άσφαλώς έχει έπηρέασει τούς ήθογράφους μας, πού θεωρούν έθνικό καθήκον νά κάνουν τοπικό χρώμα. Αυτό όμως τό τοπικό χρώμα, πού δέν είναι παρά ζήτημα σκηνοθεσίας, γίνεται σ' αυτούς ό κυριώτερος σκοπός τής εργασίας τους και πολύ συχνά ό μόνος σκοπός. Πολλά ελληνικά βιβλία, πού γράφηκαν με μεγάλες

λογοτεχνικές άπαιτήσεις, δέν είναι παρά μακέττες σκηνοθεσίας. Γυρεύουμε μέσα σ' αυτές τίς σκηνοθεσίες τό δράμα και αντικρύζουμε τό κενό. Είναι φυσικό πώς μιá τέτοια λογοτεχνία ενδιαφέρει στό έξωτερικό μονάχα τά 'Ινστιτούτα νεοελληνικών σπουδών.

Μιá τέτοια αντιγραφική εργασία προϋποθέτει ανθρώπους χωρίς ξεχωριστή άτομικότητα, χωρίς πλεόνασμα δυνάμεων. Πουθενά στήν ελληνική ήθογραφία δέν αισθανόμαστε τόν παλμό τής ατομικότητας, τίς έσωτερικές δυνάμεις, πού γυρεύουν τήν κοίτη τους γιά νά χυθούν στό φώς. Αυτό τά βιβλία δέν έχουν προσωπικό χαρακτήρα. Σέ κανένα δέ θά συναντήσετε κάτι πού νά θυμίζει, έστω κι άπό μακριά, τόν παλμό τής μεγάλης ατομικότητας τού Παλαμά πού γεμίζει τό *Δωδεκάλογο* ή τόν παλμό τής ατομικότητας τού Δραγούμη πού άντηχεί και στίς πιό φτωχές σελίδες του και πού κάνει τήν άξία τών άκατάστατων βιβλίων του. 'Όταν διαβάζουμε τό *Δωδεκάλογο* έχουμε άμέσως τήν εντύπωση ότι αυτό τό βιβλίο μπορούσε νά γραφεί μονάχα άπό έναν άνθρωπο πού λέγεται Κωστής Παλαμάς. Είναι τόσο βαθιά συνδεμένο με τήν ψυχή τού ποιητή ώστε νά μήν μπορούμε νά φανταστούμε ούτε τό *Δωδεκάλογο* χωρίς τόν Παλαμά, ούτε τόν Παλαμά χωρίς τό *Δωδεκάλογο*. 'Ενώ μιá ελληνική ήθογραφία είναι συνήθως τόσο *αντικειμενική*, δηλαδή στερείται σέ τέτοιο σημείο άπό τόν παλμό μιáς ατομικότητας, ώστε σχεδόν τίποτα δέν τήν συνδέει με τόν άνθρωπο πού τυπώνει τό όνομά του στό ξάφυλλο. Δέν ήταν άπαραίτητο νά είναι αυτός. Μπορούσε νά είναι κι ό Πέτρος, ό Παύλος, ό 'Αλέκος.

Δέν έλειψε άπλώς ή ξεχωριστή ατομικότητα άπό τούς 'Ελληνες ήθογράφους. Τούς έλειψαν όλότελα τά άνώτερα συναισθήματα, ή ανάγκη νά ύψωθούν άπάνω άπό τούς τριγυρινούς τους κι άπό τήν καθημερινή ρουτίνα και νά συλλάβουν μέσ' στήν ψυχή τους και μέσ' στό έργο τους ένα άνώτερο δράμα τής ζωής. Δέν μπόρεσαν νά αισθανθούν ύψηλά. Δέ φαίνονται άλλωστε και νά τό επιδιώξαν. Τουναντίο, νομίζει κανείς ότι άγάπησαν με τήν καρδιά τους τή ρουτίνα και τή μετριότητα πού ύπληξαν τά μόνα αντικείμενα τής μελέτης τους. Είναι άξιοσημείωτο (κι αυτό νομίζω φανερώνει πάρα πολλά και πρέπει νά τονιστεί ιδιαίτερα) ότι στά έργα τους περιγράφουν μονάχα μικρούς ανθρώπους, ταπεινούς στήν ψυχή, στό πνεύμα, στή ζωή, άθλιες ύπάρξεις χωρίς κανένα βάθος, καμμιá όμορφιά, καμμιá δύναμη. Δέν έχουν όρεξη, κ' ίσως δέν τολμούν νά γράψουν

τή ζωή ενός ανθρώπου που αισθάνεται ύψηλά, που σκέπτεται βαθιά, που ζει έντατικά. Άς μη μάς πουν ότι τους άδίκησε το περιβάλλον της ταπεινής προπολεμικής Ελλάδας, που δεν μπορούσε να τους προσφέρει ύλικό για άνώτερα έργα. Το ύλικό αυτό δε βρίσκεται στο περιβάλλον, αλλά στην ψυχή του δημιουργού. Κι αν ακόμα υποθεθεί πως ένας συγγραφέας δεν μπορεί να δουλέψει χωρίς ζωντανά πρότυπα, θα απαντήσουμε ότι και μέσ' στο πιο ταπεινό περιβάλλον ή ανθρωπότητα γεννά κάθε μέρα μεγάλες ψυχές ικανές να εμπνεύσουν μεγάλα έργα. Άπ' αυτήν την άποψη το πιο καθυστερημένο χωριό των ελληνικών βουνών δεν είναι καθόλου κατώτερο από τις πιο έκλεπτισμένες συνοικίες του Παρισιού ή της Λόντρας, γιατί ή ανθρώπινη ψυχή είναι κατά βάθος ή ίδια παντού και πάντα, και το εξωτερικό λούστρο προκαλεί σ' αυτήν μονάχα επιφανειακές μεταβολές. Στο Πικκαντίλλω, στην Έτουάλ, στις κορυφές της Ρούμελης, στα πιο λησμονημένα νησιά του Αιγαίου, κάτω από την ποικιλία των ήθων και των νοοτροπιών, ο Άνθρωπος με τις ίδιες ασκήσιμες, τις ίδιες μικρότητες, τις ίδιες μεγαλοπρέπειες. Το περιβάλλον όπου γεννήθηκαν και έζησαν ο Ντοστογιέβσκυ, ο Τολστόη, ο Ίψεν, δε φαίνεται να ήταν άνώτερο από την Ελλάδα του περασμένου αιώνα κ' ήταν άσφαλώς κατώτερο από το σημερινό περιβάλλον μας και στη μόρφωση και στα ήθη. Άλλά οι άνθρωποι αυτοί μπορούσαν να ανακαλύπτουν τριγύρω τους τις μεγάλες ψυχές και να τις καταλαβαίνουν, μπορούσαν να ζωντανεύουν μεγάλες ψυχές μέσ' στα έργα τους, γιατί ήταν κι αυτοί μεγάλες ψυχές.

Και σ' αυτήν ακόμα την άπλη αντίγραφή της μέτριας πραγματικότητας μήπως οι Έλληνες ήθογράφοι κουνιούνται ελεύθερα; Κυριολεκτικά τσαλαβουτούν. Η έλλειψη δυνατής διορατικότητας φαίνεται στο ύφος τους. Ένας συγγραφέας που κοιτάζει την ζωή κατ' εθείαν στην ουσία της γράφει μια πρόζα λιτή και έκφραστική. Έπιδιώκει να αποδώσει την ουσία και το ιδανικό του είναι να μη μεταχειριστεί ούτε μια άχρηστη λέξη. Ίδανικό άπραγματοποίητο βέβαια. Μά ο καλός πεζογράφος τείνει όσο μπορεί περισσότερο προς την πραγματοποίηση αυτού του ιδανικού, καταβάλλει μια εύσυνειδητη προσπάθεια για να το φτάσει. Πετá από πάνω του όλα τα περιττά φορτία ρητορισμού και συναισθηματισμού που φέρνει πολύ συχνά, ιδίως στους νέους, το πρώτο κύμα της εμπνευσης. Σβήνει και σκίζει άλυπητα. Ξαναγράφει το έργο του άρκετές φορές πριν το παραδώσει

στον τυπογράφο. Διατηρεί μονάχα το άπαραίτητο ύλικό, συμπυκνωμένο σ' ένα ύφος που επιβάλλεται στον άναγνώστη όχι με τεχνάσματα αλλά με την ουσία που περιέχει και με την έκφραστικότητα του. Δεν επιτρέπει στον εαυτό του να γράφει ούτε μια σελίδα αν δεν πεισθεί πως έχει κάτι να πεί. Κι ένας συγγραφέας που έχει κάτι να πεί δεν χάνεται μέσ' στις φράσεις του και δεν τις αφήνει να κυλιστούν σε φλυαρίες και άκαλαισθησίες. Είναι άρκετά άξυδερκής ώστε να μπορεί να τις κυβερνήσει, κι έχει άλλωστε κάθε συμφέρον να τις κυβερνήσει γιατί αν τις αφήσει να άπλωθούν άνευόχλητες, όπως θέλουν αυτές, είναι ικανές να σκεπάσουν και να νοθεύσουν τη σκέψη του κ' ίσως να την πνίξουν. Το ύφος των Έλλήνων πεζογράφων είναι συνήθως ένα ύφος μωπικό. Περιπλανιούνται γύρω από τα πράματα χωρίς να κατορθάνουν να τα συλλάβουν. Οι φράσεις τους κάνουν ό,τι θέλουν. Δεν έχουν άρχηγό. Άχρωμες και άξεστες στριφογυρίζουν στην τύχη χωρίς να εκφράζουν καμμά άληθινή ουσία. Οι συγγραφείς μας σε κάθε στιγμή μπερδεύουν τα πόδια τους μέσ' στους μακαρονισμούς τους και χάνουν το δρόμο τους. Παραδέρνουν σαν άνεμοδαρμένοι στην επιφάνεια της ζωής χωρίς να υποκτεούνται πως υπάρχει και κάτι άλλο πιο βαθιά. Για να έχετε μια πλέρια εικόνα της κατάστασης του στυλ σήμερα στην Ελλάδα, προσθέστε και την έκζητημένη χυδαιότητα πολλών άφελων ανθρώπων που νομίζουν ότι γράφουν πιο άληθινά και πιο δυνατά επειδή γράφουν βρώμικα. (Μιλώ για το ύφος της λογοτεχνικής πεζογραφίας μας, που όχι μόνο δεν προοδεύει καθόλου, μά τουναντίον ξέπεσε πολύ από την εποχή του Ψυχάρη και του Ροΐδη ως σήμερα. Έξω από τη λογοτεχνία ή κατάσταση είναι ακόμα χειρότερη. Το πανεπιστημιακό και άκαδημαϊκό ύφος δεν είναι μωπικό αλλά τυφλό. Πλημμύρα περιττών λέξεων, τερατώδης φρασεολογία, καταθλιπτικά άναμασήματα, χωρίς την παραμικρή ύποψία συγγραφικής πειθαρχίας και γούστου. Για το ύφος της δημοσιογραφικής άρθρογραφίας και των πολιτικών άγορεύσεων δεν επιτρέπεται βέβαια να γίνεται λόγος στα σοβαρά).

Έλειψε από τους ήθογράφους μας και κάθε πνευματική άνησυχία, κάθε άναζήτηση. Δεν είναι δυνατό να μην ξαναθυμηθώ έδω το Δωδεκάλογο, το πιο ουσιαστικό έργο που έδωσε ως σήμερα ή Νέα Ελλάδα, το έργο που περισσότερο από κάθε άλλο μάς κάνει να σκεφθούμε. Το μεγάλο αυτό ποίημα, ανέλπιστο στο φτωχό τόπο μας,

πού προκάλεσε τα πιο ποικίλα σχόλια, δεν έχει επιβάλει ακόμα στους μελετητές του την αληθινή φυσιογνωμία του που κρύβεται κάτω από τον έθνικό και παραμυθένιο μανδύα του. Για τους περισσότερους εξακολουθεί να είναι ένας *Δωδεκάλογος* της *Ρωμοσύνης*, κ' ίσως παρασύρει τους κριτικούς, σε μιὰ τέτοια αντίληψη αυτού του έργου, ή ρητορική και κομπώδης εκείνη *Φλογέρα* που φοβόμαστε ότι δε θα ξεφύγει την καταδίκη του χρόνου. *Ο Δωδεκάλογος* του *Γίφτοι* είναι κατά βάθος το δράμα μιὰς βασιανισμένης σκέψης που γυρεύει τον εαυτό της. Νομίζει ίσως ότι τον βρίσκει μὰ αισθανόμαστε, παρακολουθώντας την αγωνιώδη αναζήτησή της, πώς της είναι αδύνατο να σταματήσει κάπου για πάντα. Καμιά στάση εμπρός στη ζωή δεν μπορεί να την ικανοποιήσει γιατί την εμποδίζει να απολαύσει τις διαφορετικές στάσεις. Αυτή η πνευματική αυτοβιογραφία του ποιητή, αν δεν ήταν ένα ξεχειλίσμα λυρισμού, θα μπορούσε να λέγεται ένα δοκίμιο πνευματικής ανησυχίας. Τέτοια που είναι, παρά τις υπερβολές του ύφους που την αδικούν συχνά, μπαίνει στον εσωτερικό άνθρωπο βαθύτερα από κάθε άλλο νεοελληνικό έργο και ξερευνά κόσμους που οι ήθογράφοι δεν υποκτεθήκαν ποτέ την ύπαρξή τους¹. Είναι μεγάλο δυστύχημα γι' αυτούς τους συγγραφείς ή παρουσία του Παλαμά στην εποχή τους. Η σύγκριση τους καταστρέφει. Όταν τους βλέπουμε πλάι του μὰς δίνουν

1. Ο Κωστής Παλαμάς σχολιάζεται συχνά με ελληνική επικολαιότητα και βαλκανική άκρεια. Είναι δείγμα μεγάλης αισθητικής ανάπτυξης και πολύ εκλεπτισμένου γούστου το να λέει κανείς πώς ο Παλαμάς δεν ξέρε να κάνει στίχους. Όσο για τον πλούτο της ψυχής του, για τη βαθύτητα της σκέψης του, για τη δύναμη της κνοής του, για την υπεροχή της ατομικότητάς του — κοροφέξαλα όλα αυτά. Ο παρμικρός καλαμαράς τα σβήνει όλα με μιὰ μονοκοντυλιά και μιὰ εύφουλγια. Δημιουργήθηκε γύρω από τον Παλαμά μιὰ ατόμοσφαιρα επικολαιής άρνησης, αλλά και επικολαιου θαυμασμού, που άσφαλώς δυσκόλεψε πολύ την εργασία του και σήμερα δυσκολεύει τη μελέτη του έργου του. Τώρα που άρχισε και το Κράτος να τον έχτιμα (αυτή ίσως ήταν η μεγαλύτερη άτυχία του σταδίου του) ο επικολαιος θαυμασμός ενισχύεται από όλη την επικολαιότητα των επίσημων άγορεύσεων και των ακαδημαϊκών τελετών. Από την άλλη μεριά η επικολαιη άρνηση μεταβάλλεται σε ανομισμο και παίρνει τις διαστάσεις μιὰς μόδας. Ένας αληθινός δημοσιογράφος θα υποφέρει βέβαια πολύ όταν είναι υποχρεωμένος να ζει ανάμεσα σε ανθρώπους που τον χειροκροτούν ή τον χτυπούν χωρίς να είναι ικανοί να τον καταλάβουν. Υπάρχουν όμως έλπίδες ότι οι άριμοί, πιο άριμοι και πιο καλλιερημένοι από τους χτεσινούς, με πλατύτερους όριζοντες και βαθύτερη αντίληψη της ζωής και της τέχνης, θα καταλάβουν το έργο του Παλαμά καλύτερα και θα το κρίνουν με τη σοβαρότητα που του άρμοζει.

την έντύπωση ότι είναι, όπως είπα ήδη, άπλοι διασκεδαστές, που διηγούνται εύκολες ιστορίες για να περάσει ή ώρα. Η σκέψη τους, χωρίς καμιά βαθύτερη καλλιέργεια και καμιά ανησυχία, μένει στάσιμη από τον Παπαδιαμάντη ως σήμερα μέσ' στα πνευματικά σύνορα της Παλιάς Αθήνας. Η μόνη πρόοδος στην πνευματική ζωή τους ήταν ο μαρξισμός, δηλαδή μιὰ νέα στασιμότητα. Κανένας τους δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να εϋρύνει αληθινά τους όριζόντες του, να βάλει τη σκέψη του σε κίνηση.

Όταν έδωσα στην ελληνική ήθογραφία τον τίτλο της φωτογραφικής σχολής δε θέλησα να πω ότι της λείπει ή «ψυχολογία». Πρέπει να διασαφηνιστεί αυτό το σημείο γιατί ή λέξη ψυχολογία είναι στη λογοτεχνία από κείνες τις λέξεις που προκαλούν τις μεγαλύτερες παρεξηγήσεις. Η ψυχολογία των Έλλήνων ήθογράφων είναι ή ψυχολογία της κοινής διορατικότητας και της κοινής λογικής, ή ψυχολογία που κάνει όλος ο κόσμος κάθε μέρα παντού. Κοιτάζουν τους ανθρώπους απ' έξω και τους κατατάσσουν *εκ πρώτης όψεως* σε μιὰ συμβατική κατηγορία: ο καλός, ο κακός, ο σχολαστικός, ο τεμπέλης, ή εγκαταλελειμμένη, ή ζουλιάρα κτλ. Απ' εκεί και πέρα όλη ή προσπάθειά τους είναι να δικαιολογήσουν αυτήν την κατάταξη, να πείσουν τον αναγνώστη ότι ο άνθρωπος που του παρουσίασαν ως έγωιστή ή ως γενναιόδωρο είναι πράγματι έγωιστής ή γενναιόδωρος. Δεν κάνουν άλλο τίποτα παρά να βάζουν στο στόμα του τα συμβατικά λόγια και να του δανείζουν τις συμβατικές κινήσεις του έγωισμού ή της γενναιοδωρίας. Τέτοια πρόσωπα είναι άπλες μαριονέτες που επαναλαμβάνουν μηχανικά ένα συμβατικό ρόλο. Ο προορισμός τους είναι να πείσουν τους ανθρώπους που σκέπτονται άπλά ότι πράγματι ή ζωή είναι άπλή. Θα παρατηρήσατε στο θέατρο πόσο εύχαριστιέται το κοινό όταν ο ήθοποιός λέει τα λόγια που όλοι περίμεναν να ακούσουν. Το κοινό κατατάσσει από την πρώτη πράξη τα πρόσωπα του δράματος σε μιὰ συμβατική κατηγορία και χαίρεται να βλέπει πώς ο συγγραφέας τιμά τη διορατικότητα των άκροατών του. Τουναντίο, το κοινό ενοχλείται όταν ο συγγραφέας διαψεύδει τις προβλέψεις του και όδηγεί τα πρόσωπα σε άπροσδόκητες ψυχικές καταστάσεις.

Έξον απ' αυτήν την ψυχολογία του υπέρπου ύπάρχει κι ένα άλλο είδος συμβατικής ψυχολογίας που μπορούμε να την ονομάσουμε πανεπιστημιακή. Αυτή προϋποθέτει βέβαια άναπτυγμένους

συγγραφείς μὰ δὲν προσθέτει τίποτα στὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Οἱ συγγραφεῖς τῆς πανεπιστημιακῆς ψυχολογίας, μορφωμένοι ἐπιστημονικά, ἐφαρμόζουν στὸ ἔργο τους ὠρισμένους ἀντικειμενικούς ψυχολογικούς κανόνες πού τοὺς θεωροῦν ἀποδειγμένους ἐκ τῶν προτέρων. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχουν ἀληθινὴ ἀξία αὐτοὶ οἱ κανόνες. Τὸ ἔργο ὁμῶς μένει συμβατικὸ γιατί ὁ συγγραφέας, προσηλωμένος στοὺς ἀντικειμενικούς κανόνες πού ἐφαρμόζει, δὲν κατορθώνει νὰ δώσει στὰ πρόσωπά του μιὰ ἰδιαίτερη ζωὴ. Ἐκθέτει μιὰ ψυχολογικὴ θέση, καλὴ ἢ κακὴ, ἀλλὰ δὲν κάνει ἔργο ζωντανὸ μὲ δική του φυσιογνωμία καὶ δικό του παλμό. Τὰ πρόσωπά του εἶναι θεωρητικὲς μαριονέτες χωρὶς αὐθυπαρξία. — Ἐξ Ἰσου συμβατικὴ εἶναι κ' ἡ ψυχολογία τῶν μαρξιστῶν λογοτεχνῶν. Αὐτοὶ κατατάσσουν τὰ πρόσωπά τους σὲ συμβατικὲς ταξικὲς κατηγορίες: ἀστός, ἐργάτης, ἀγρότης, ἐργαζόμενη γυναίκα, κόρνη, κτλ. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἔχουν ἰδιαίτερη ἀτομικότητα ὅση κι ὁ ἀφαιρεμένος Homo Oeconomicus τῶν παλιῶν οικονομολόγων. Εἶναι ἀπλὲς ταξικὲς μονάδες χωρὶς αὐθυπαρξία. Οἱ μαρξιστὲς λογοτέχνες, πού γράφουν πάντα ἀπάνω σὲ μιὰ ἀσάλευτη κοινωνιολογικὴ θέση, πού τὴ θεωροῦν ἀποδειγμένη ἐκ τῶν προτέρων, κάνουν ταυτόχρονα πανεπιστημιακὴ ψυχολογία καὶ ψυχολογία τοῦ ὑπερώου.

Ἡ ψυχολογία τοῦ δημιουργοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ δραματοῦργοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ μυθιστοριογράφου, εἶναι ἡ δημιουργία ζωντανῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸ ἀρκεῖ. Ἀλλὰ αὐτὸ, πού φαίνεται σὲ πολὺ κόσμον μιὰ ἐλαφρὴ ἐργασία, προϋποθέτει μιὰ ἐξαιρετικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς, πού ἐλάχιστοι τὴ διαθέτουν. Ὅλοι μας μπορούμε νὰ ἀναπτύξουμε θεωρίες, ἂν λάβουμε τὸν κόπο νὰ μελετήσουμε. Εἶναι ζήτημα ἐπιμέλειας καὶ σπουδῶν. Ἐνῶ ἡ ἰκανότητα τῆς δημιουργίας ἀνθρώπων εἶναι δῶρο τῶν θεῶν. Κ' οἱ θεοί, ὅπως ξέρετε, εἶναι φιλάργυροι καὶ δὲ χαρίζουν τὰ δῶρα τους συχνά. Ὁ συγγραφέας πού δὲν κατορθώνει νὰ ἐμφυσήσει στὰ πρόσωπά του τὴν πνοὴ τῆς ἰδιαίτερης ζωῆς, τὸν παλμό τῆς ἰδιαίτερης ἀτομικότητος, δὲν κατορθώνει τίποτα. Παρ' ὅλες τὶς γνώσεις πού μπορεί νὰ ἐπιδείξει, παρ' ὅλα τὰ παιχνίδια τῆς πέννας του καὶ παρ' ὅλες τὶς ἀκροβασίες τοῦ πνεύματός του, τὸ ἔργο του θὰ εἶναι κούφιο μυθιστόρημα ἢ κούφιο δρᾶμα, καὶ δὲ θὰ τὸ σώσει βέβαια ἡ ἐπικουρία ἐνός θεωρητικοῦ συστήματος. Ἡ παράταξη θεωριῶν δὲν προσθέτει ἀπολύτως τίποτα σ' ἕνα ἔργο τέχνης, τουναντίον καταπιέζει τὴ δημιουργικὴ διάθεση τοῦ συγγρα-

φέα, ἂν ὑπάρχει τέτοια διάθεση, καὶ συχνά τὴν ἐξολοθρεῖ ἐντελῶς. Ὅταν θέλει κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει μιὰ θεωρία, ψυχολογικὴ, κοινωνιολογικὴ ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη, τὸ καλύτερο πού ἔχει νὰ κάνει εἶναι νὰ γράψει μιὰ θεωρητικὴ διατριβὴ ἢ (ἀνάλογα μὲ τὶς ἰκανότητές του καὶ τὶς περιστάσεις) ἕνα προπαγανδιστικὸ φυλλάδιο, μιὰ σειρά ἄρθρα. Ἄς μὴ νοθεύει ὁμῶς τὴν τέχνη κι ἄς μὴ τὴν καταθλίψει μὲ παρασιτικὰ βάρη, πού τὴν ἐμποδίζουν νὰ πετάξει. Ὁ καλλιτέχνης μπορεί νὰ τρέφει τὸ πνεῦμα του μὲ ἐπιστημονικὰ βιβλία καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἕνας λογοτέχνης τῆς ἐποχῆς μας πρέπει νὰ ἔχει πολὺ γερὴ μόρφωση) ἀλλὰ δὲν μπορεί νὰ θρέψει τὴν τέχνη μὲ θεωρητικὸ ὕλικό — πολὺ λιγώτερο μὲ κακοχωνεμένο θεωρητικὸ ὕλικό, ὅπως συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα, χώρα τῆς ἡμιμάθειας. Ἡ τέχνη δὲν εἶναι λογικὴ κατασκευή, συλλογισμὸς, ἐπιχειρηματολογία. Εἶναι ψυχὴ πρὸ παντός. Ὅταν λείπει ἡ ψυχὴ τὰ ἄλλα ὅλα δὲν ἐκπνέουν τίποτα.

Αὐτὴν τὴ δημιουργικὴ ψυχολογία, τὴ μόνη πού ἀνήκει στὸν ὄσμο τῆς τέχνης, δὲν τὴ βρίσκουμε στοὺς Ἑλληνες ἠθογράφους. Ἄνενας τους δὲν κατάρθωσε νὰ δημιουργήσει ἀνθρώπους. Ὁ κ. Φῶτος Πολίτης, σ' ἕνα ἄρθρο του τοῦ 1928, καταδικάζοντας κι αὐτὸς ἐνικῶς τὴν ἑλληνικὴ ἠθογραφία γιὰ τὴν ἔλλειψη «ιδανισμοῦ» πού τὴ χαρακτηρίζει, κάνει μιὰ ἐξαίρεση γιὰ τὸν Κατάδικο τοῦ Θεοτόκη καὶ ὑποστηρίζει πῶς ὁ Τουρκόγιαννος εἶναι τὸ μόνον πρόσωπο τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων πού ἀπόκτησε ἀξία «ιδανικοῦ τύπου». Νομίζω πῶς εἶναι δίκαιο νὰ γίνετα μιὰ ἐξαίρεση γιὰ τὸ Θεοτόκη, καὶ τὴν κάνω αὐτὴν τὴν ἐξαίρεση πρόθυμα, δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ υπερβάλλουμε τὴ σημασία του. Ὁ συγγραφέας τοῦ Κατάδικου φαίνεται νὰ αἰσθάνθηκε τὸ μυθιστόρημα ὡς ἀληθινὸς δημιουργός, καὶ κόντεψε νὰ συλλάβει τύπους περισσότερους ἀπὸ ἕναν, μὰ τοῦ ξέφυγαν ἀπὸ τὰ χέρια. Δὲν κατάρθωσε νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ νατουραλισμοῦ καὶ νὰ ὀλοκληρώσει τὸν ἑαυτό του. Ἡ σχολὴ αὐτὴ, στὴν ὁποία ὑποτάχθηκε ἐντελῶς, στένεψε τοὺς ὀρίζοντες του, ἐξουδετέρωσε τὴν πρωτοβουλία του κ' ἴσως κατὰστρεψε πολλὰ νέες πιθανότητες πού ἔφερνε μέσα του. Ὁ Θεοτόκης ἔμεινε ἀσυμπλήρωτος ὅπως κι ὁ Τουρκόγιαννός του. Ἀπὸ τὸ συγγραφέα αὐτόν, πού εἶχε ὅλα τὰ προσόντα ἐνός δυνατοῦ συγγραφέα, κι ἀπὸ τοὺς ἠρώες του, πού εἶχαν ὅλες τὶς προϋποθέσεις ζωντανῶν λογοτεχνικῶν ἠρώων, καὶ κάποτε ἀληθινῶν τύπων, ἔλειψε τὴν τελευταία στιγμὴ ἢ

πνοή της ποίησης και δέν μπόρεσαν νά ύψωθουν στό επίπεδο της ανώτερης λογοτεχνίας. Δέν ύπάρχει άκόμα κανένας άληθινός τύπος στά νεοελληνικά γράμματα. Μονάχα τό θέατρο τοϋ Καραγκιόζη, σ' ένα επίπεδο βέβαια πολύ κατώτερο από τό επίπεδο της τέχνης, δημιούργησε μερικούς χαριτωμένους γελοιογραφικούς τύπους σάν τόν Ταρταρίνο τοϋ 'Αλφόνσου Ντωντέ και κάποιους δημοφιλείς ήρωες τοϋ Ντίκενς. Με τόν Καραγκιόζη, τό Κολιτήρι, τόν Μπάριμπα Γιώργο, τό Νιόνιο και τούς άλλους, ένας καλλιτέχνης προικισμένος μέ χιούμορ μπορεί νά φτιάσει πολύ ώραία πράματα. Πρός τό παρόν όμως δέν άνήκουν στην τέχνη και δέν μπορούμε νά τούς λάβουμε ύπ' όψη στά σοβαρά. 'Ο Σουρής, άν ήταν καλλιτέχνης, θά έκανε κάτι καλό μέ τό Φασουλή του, και ιδίως μέ τόν άνώνυμο Ρωμιό, ίσως κάτι ανάλογο μέ τό φαρμακοποιό 'Ομαί τοϋ Φλωμπέρ, μία γελοιογραφία ένός πολιτικού έθνικού χαρακτήρα. Δυστυχώς δέν ήταν παρά ένας στιχοπλόκος έφημεριδογράφος χωρίς τάλαντο ούτε άληθινό πνεύμα. 'Αγκάλιασε τόν άνώνυμο Ρωμιό ένστικτωδώς μά δέν μπόρεσε νά μάς αφήσει ούτε μία ένδιαφέρουσα παρατήρηση. "Αν ύπήρχε ένας άληθινός τύπος στά νεοελληνικά γράμματα θά τόν συναντούσαμε παντού, άκόμα και στις έφημερίδες, άκόμα και στις κουβέντες τοϋ πεζοδρομίου, όπως συναντά κανείς παντού την Άννα Καρενίνα, την Έμμα Μποβαρύ, τό Ζουλιέν Σορέλ, τά μέλη της οικογένειας Καραμάζωφ. 'Ο λογοτεχνικός τύπος έχει τοϋτο τό χαρακτηριστικό, ότι πολιτογραφείται στην καθημερινή ζωή, χωρίς όστόσο νά προέρχεται άπ' αυτήν. Γίνεται χτήμα κοινό. "Απειροι άνθρωποι τόν αναφέρουν κάθε μέρα, πού δέ διάβασαν ποτέ την ιστορία του. Ζεί, όχι τή ζωή τών βιβλιοθηκών, αλλά τή ζωή τοϋ πλήθους. Μιλούμε γι' αυτόν, όχι όπως μιλούμε γιά ένα βιβλίο, αλλά όπως μιλούμε γιά έναν άνθρωπο μέ σάρκα και όστά, πού τόν είδαμε, πού τόν άγγίσαμε, πού κουβεντιάσαμε μαζί του κι άκούσαμε τά μυστικά του. Δέν είναι σύμβολο παρ' όλα όσα κι άν λέγονται και δέν έχει καμμιά σχέση μέ τόν κόσμο τών συμβόλων. Είναι, θά έλεγα, μία *σμπύκνωση και ύπερένταση ζωικών δυνάμεων*. 'Οδηγεί στά άκρα ώρισμένες τάσεις μας, ή τάσεις τών τριγυρινών μας. Τίς έξαντλεί κάποτε τελειωτικά και τό δνομά του άποχτά την άξία τοϋ άπολύτου: Δόν Κιχότος, 'Ιάγος, Ταρτοφφος. Συχνά είναι άπίθανος, άφύσικος, δηλαδή ξεπερνά την κοινή αντίληψη της ζωής, πού άληθινός όστόσο από τούς άληθινούς ανθρώπους, γιατί ή μεγάλη μάζα τών ανθρώπων

κουνιέται στην επιφάνεια της ζωής, ενώ αυτός άγγίζει τά βάθη. Βρίσκουμε σ' αυτόν ώρισμένες πιθανότητες μας, ή πιθανότητες τών τριγυρινών μας, πραγματοποιημένες — πιθανότητες πού ίσως τίς άγνοούσαμε και πού μάς τίς άποκαλύπτει αυτός. Τόν άγαπούμε γιατί μάς βοηθεί νά γνωρίσουμε τόν εαυτό μας, γιατί συνάμα μάς βγάξει από τή ρουτίνα μας και μάς κάνει νά αισθανθούμε κάτι πού βαθύ. Στην ελληνική ήθογραφία, όχι μόνο δέ συναντούμε τέτοιους ανώτερους τύπους, αλλά ούτε καν άπλους ζωντανούς ανθρώπους, όντα μέ μία ψυχή, μ' έναν έγκέφαλο, μέ μία μορφή πού επιβάλλεται στη φαντασία μας, μέ αισθήσεις, μέ νεύρα, γυναίκες κι άντρες πού άγαπούν, πού μισούν, πού άπολαμβάνουν, πού ύποφέρουν, πού σκέπτονται, πού ζούν άληθινά, κι όχι συμβατικά. Πού εμφανίζονται μπροστά μας γιά νά ζήσουν, άπλως και μόνο γιά νά ζήσουν, γιά νά μάς μεταδώσουν τόν ήλιγο της ζωής, γιά νά μάς κάνουν νά αισθανθούμε τή φαντασμαγορία της ζωής, κι όχι γιά νά έξυπρητήσουν, μέ θυσία της άτομικότητάς τους, άκαδημαϊκές θεωρίες ή συγγραφικές και σκηνικές άνάγκες. Δέ συναντούμε πουθενά στην ελληνική ήθογραφία τόν ανεξάρτητο ήρωα, μέ ιδιαίτερη άτομικότητα, ιδιαίτερο έσωτερικό κόσμο, *ιδιαιτέρη πρωτοβουλία*, πού ζεί τή δική του ζωή, χειραφετημένος από τό συγγραφέα του. Κανένα από τά πρόσωπα της ελληνικής ήθογραφίας δέν κατορθώνει νά μάς συγκινήσει, ούτε καν νά έλκύσει τό ένδιαφέρον μας και νά παραμείνει στη μνήμη μας. "Όταν τελειώσουμε την άνάγνωση αυτών τών εύκολων ιστοριών οι ήρωές τους διαλύονται σάν καπνός.

Τέτοια είναι ή κατάσταση της ελληνικής πεζογραφίας, ύστερα από έναν αιώνα ανεξάρτητης ζωής: "Αν έπρεπε νά χαρακτηρίσω αυτήν την κατάσταση μέ-μία λέξη θά έγραφα τή λέξη *ανάμια*.

* *

Πολλοί άνθρωποι έχουν την άφέλεια νά πιστεύουν πως θά άνορθώσουν τά ελληνικά γράμματα μέ έξωτερικές μεταρρυθμίσεις, μέ άλλαγές τοϋ καπέλλου. "Αλλοτε νόμιζαν πως έκαναν νέα λογοτεχνία, επειδή παράτασαν στά βιβλία τους μαρξικές θεωρίες. Σήμερα νομίζουν πως προοδεύουν, επειδή μιμούνται έξωτερικά τίς τεχνότητες τών μεταπολεμικών Εύρωπαίων συγγραφέων και πιπιλίζουν μέ ιδιαι-

τερη ήδονή τη λέξη μοντερνισμός. Δεν είναι τόσο εύκολα τα πράματα δυστυχώς. Οί θεωρίες κ' οί τεχνοτροπίες δεν μπορούν να δημιουργήσουν τέχνη, εκεί πού τέχνη δεν υπάρχει. 'Η λέξη μοντερνισμός δεν σημαίνει τίποτα, έξόν από τὰ φευγαλέα ρεύματα τής μόδας κάθε άνοιξης και κάθε φθινοπώρου. Κι ό σκοπός του έργου τέχνης δεν είναι ή στιγμιαία λάμψη, αλλά ή διάρκεια. 'Η άδυναμία τών ελληνικών γραμμάτων είναι πολύ βαθύτερη από ό,τι νομίζουμε συνήθως, βαθύτατα έσωτερική. Είναι άδυναμία στην έναντίηση του κόσμου, ήττοπάθεια εμπρός στο μυστήριο τής ζωής, έλλειψη δυνατής σκέψης και δυνατής πνοής, άνικανότητα για τολμηρές συλλήψεις, για πλατιές συνθέσεις. Νέα λογοτεχνία θά κάνουν αυτοί πού θά φέρουν στα ελληνικά γράμματα τις έσωτερικές δυνάμεις πού λείπουν σήμερα. Αυτή είναι ή πρώτη ανάγκη μας. Τα υπόλοιπα είναι ζήτημα σκηνοθεσίας.

Θά δεχτούμε όλες τις σκηνοθεσίες, τις πιό άπαρχαιωμένες και τις πιό φουτουριστικές, υπό τόν όρο να ανταποκρίνονται σε μιá ουσία. Είναι άνόητο να χειροκροτούμε ένα έργο άπλως και μόνο επειδή έμφανίζεται με μορφή μοντέρνα. Πρέπει να σεβαστούμε τους άληθινούς καλλιτέχνες, ακόμα κι αν δεν επιτυχαίνουν, τους ανθρώπους πού έρευνούν, πού άγωνίζονται, πού τυραννιούνται, ακόμα κι αν δεν καταλήγουν σε θετικά άποτελέσματα. Μά συγγραφείς πού προσπαθούν να επιβληθούν με άλλαγές τής σκηνοθεσίας, χωρίς να έχουν τίποτα το ούσιαστικό να πούν, είναι άχρηστοι και συχνά βλαβεροί καμποτίνοι.

Φτάσαμε σ' ένα τέτοιο σημείο τής πνευματικής εξέλιξης μας πού αισθανόμαστε πολύ βαθιά την ανάγκη τής άνώτερης πεζογραφίας. Δεν πρόκειται μονάχα να δικαιολογήσουμε τη θέση πού κρατούμε μέσ' στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Αυτό καταντá δευτερεύουσα υπόθεση. Πρόκειται πρό παντός να ζήσουμε έμεις οί ίδιοι, να προσφέρουμε στον έαυτό μας την άπαραίτητη πνευματική τροφή. Χωρίς μιá πεζογραφία άνάλογη με τις σημερινές πνευματικές ανάγκες τής 'Ελλάδας, ή ζωή μας είναι μισή. Όσο κι αν άγαπούμε τους ποιητές μας δεν μπορούμε να ζήσουμε στον είκοστό αιώνα μονάχα με λυρισμό, και δεν άρκουν πιά για να θρέψουν τη σκέψη μας οί ήθογράφοι, τὰ δογματικά κηρύγματα κ' οί άγορεύσεις τών πολιτευομένων. Θέλουμε άληθινή συζήτηση ιδεών, άληθινó θέατρο, άληθινό μυθιστόρημα. Θέλουμε ουσία.

Οί σημερινές πνευματικές ανάγκες τής 'Ελλάδας δεν επιτρέπουν πιά την εύκολη εργασία του παλιού καλού καιρού. Οί καιροί άλλαξαν. Πρέπει να τó καταλάβουν οί νέοι διανοούμενοι τής γενεάς μας και να συναισθανθούν πώς τελείωσε όριστικά στην 'Ελλάδα ή εποχή πού γραφότανε ή λογοτεχνία στις ταβέρνες και στα καφενεία, και πού λυνόντανε τὰ βαθύτερα προβλήματα τής ευρωπαϊκής σκέψης με συζητήσεις του πεζοδρομίου. Αυτά άνήκουν στο παρελθόν. Κι όσοι επιμένουν να συνεχίζουν τέτοιες παραδόσεις, πρέπει να ξέρουν πώς κανείς δε θά τούς πάρει στα σοβαρά. 'Η γενεά μας θά έχει άπαιτήσεις πολύ μεγαλύτερες από τις άπαιτήσεις τών προηγούμενων ελληνικών γενεών. Οί καιροί είναι δύσκολοι.

'Όποιοι κι αν είναι οί νέοι πού έρχονται, όποιες κατευθύνσεις κι αν πρόκειται να ακολουθήσουν, θά συναισθανθούν άμέσως, αν είναι άληθινοί καλλιτέχνες κι άληθινοί στοχαστές, πώς τó πρώτο καθήκον τους είναι να εξυψώσουν το επίπεδο τής πνευματικής ζωής μας. Θά φέρουν μιá πλατύτερη και βαθύτερη έναντίηση τών προβλημάτων πού μας άπασχολούν. Θά μιλήσουν μιá γλώσσα πιό πολιτισμένη και πιό ούσιαστική άπ' αυτήν στην όποια διεξάγονται σήμερα οί ελληνικές συζητήσεις. Θά άρνηθούν τη μαλακότητα και την επιπολαιότητα, πού μας περιβάλλουν, θά περιφρονήσουν τις εύκολες επιτυχίες και τις κούφες τιμητικές διακρίσεις τής μετριότητας και θά φιλοδοξήσουν να κάνουν κάτι δύσκολο, ίκανό να ζήσει. Χρειαζόμαστε νέους με γερές πλάτες, πού παίρνουν τη ζωή στα σοβαρά, πού αισθάνονται ευχαρίστηση στην κοπιαστική εργασία, στους τραχείς άγώνες, στα επικίνδυνα ταξίδια, πού άγαπούν τη δυσκολία γιατί έχουν δυνάμεις να ξεδέσουν. 'Η δύσκολη και ταραγμένη εποχή πού ζούμε ταιριάζει καλά στους ανθρώπους αυτού του είδους. Τους προσφέρει ένα ανεξάντλητο πεδίο όμορφης δράσης.

Θά είναι βέβαια βανδαλισμός να σβήσουμε με τυφλή αντίπαθεια όλη την εργασία τών παλιών πεζογράφων μας. Πολλά από τὰ έργα τους πρέπει να μείνουν ως ντοκουμέντα μις εποχής και άρκετά είναι ίκανά να ζήσουν και ως έργα τέχνης. Πρέπει να φανομε δίκαιοι, να ξεχωρίσουμε τὰ έργα πού μπορούν να ζήσουν, να πληρώσουμε φόρο τιμής στους ανθρώπους πού άφιέρωσαν μιá όλόκληρη ζωή στην καλλιέργεια τών ελληνικών γραμμάτων και στην άνάπτυξη του ελληνικού κοινού. Αυτά κανένας εύσυνείδητος άνθρωπος δε θά τὰ άρνηθεί. Μά είναι επίσης άπαραίτητο να σπάσουμε την παρά-

δοση. Έχει διαμορφωθεί μιὰ ρουτίνα τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας, ἓνα καθεστῶς με ὠρισμένα σύνορα καὶ ὠρισμένα μέτρα καὶ σταθμά. Αὐτὴ ἡ ρουτίνα, ἂν τὴν ἀφήσουμε ἀνενόχλητη, θὰ ἐμποδίσαι τοὺς νέους δημιουργοὺς νὰ βροῦν τὸν ἑαυτὸ τους καὶ νὰ συναισθανθοῦν τὸν προορισμὸ τους. Ἴσως τοὺς ἀφομοιώσει. Γιὰ τοῦτο ἡ πρώτη μας δουλειὰ εἶναι νὰ ἀνατρέψουμε τὰ καθιερωμένα ὄρια καὶ τίς καθιερωμένες ἀξίες. Φαινόμεστε ἀδιάλλαχοι κ' ἴσως ἀχάριστοι πρὸς τοὺς παλαιότερους συγγραφεῖς μας γιὰ τὸ καλὸ τῆς γενεᾶς μας, γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς νιότης προηγούνται. Πρέπει με κάθε θυσία νὰ ἀποκτήσουν οἱ νέοι πλατεῖς ὀρίζοντες καὶ νὰ ἀναπνεύσουν καθαρὸ ἀέρα.

[. . .]

τέλος του. Ἡ θὰ σβῆσαι ἡ νεοελληνικὴ ποίηση ἢ, νικώντας τὴ σημερινὴ ἀπελπισία τῆς, ἀντιδρώντας ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, θὰ ἐπιστρέψει ἀπότομα στὴν πρώτη νιότη, θὰ ξαναβαφτιστεῖ στὶς καρδιὲς τῶν κοριτσιῶν καὶ τῶν ἐφήβων. Περιμένουμε νὰ δοῦμε.

Μὴν ξεχνάτε πὼς πρόκειται γιὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια τοῦ εικοστοῦ αἰῶνα, ἀρκετὰ πρωτότυπα πλάσματα. Ἡ νιότη τους, ἂν ἐκφραστεῖ ποτὲ σὲ στίχους, μπορεῖ νὰ σᾶς παραξενέψει. Δὲν ξέρω τίποτα. Κανεὶς δὲν ξέρει τίποτα ἀπὸ πρὶν. Μὰ φαντάζομαι κάποτε τοὺς αὐριανοὺς ποιητὲς τῆς Ἑλλάδας πολὺ διαφορετικοὺς ἀπὸ τοὺς ποιητὲς ποὺ γνωρίσατε ὡς σήμερα. Τοὺς φαντάζομαι ρωμαλέα παιδιά, γυμνασμένα, με ἐλεύθερες κινήσεις καὶ ζωηρὰ χρώματα. Δίνουν μάτς, ὀδηγοῦν φυσικὰ αὐτοκίνητο καὶ βρίσκουν πὼς 100 χιλιόμετρα τὴν ὥρα εἶναι μιὰ πολὺ φρόνιμη ταχύτητα, μερικοὶ ὀδηγοῦν καὶ ἀεροπλάνο. Ζοῦν τολμηρὰ γιὰ τὴν ἀποφασισμένην νὰ μὴ χάσουν τὸν καιρὸ τους σ' αὐτὸν τὸν κόσμον, νὰ γεμίσουν τὴν ὑπαρξὴ τους ὅσο μποροῦν περισσότερο, νὰ αἰσθανθοῦν ὅσο τὸ δυνατό βαθύτερα. Βρίσκουν πολλὴ ὁμορφιά στὴ μεγάλη ὁρμὴ τοῦ αἰῶνα τους κι ἀφοῦ βρίσκουν ὁμορφιά, νὰ εἶστε βέβαιοι πὼς κάποτε θὰ βροῦν καὶ τέχνη. Ποιὸς μπορεῖ νὰ προβλέπει σήμερα τί εἶδος τέχνη θὰ εἶναι; Θὰ εἶναι πάντως κάτι ἐντατικὸ καὶ βαθύ, μιὰ ἔξαρση γιὰ ζωντανούς.

Ἐνα ἀεροπλάνο, στὸν οὐρανὸ τῆς Ἑλλάδας, ἀπάνω ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα, ἀναδίνει μιὰ ἀρμονία καινούργια ποὺ δὲν τὴ συνέλαβε ἀκόμα κανεὶς. Ἡ λεωφόρος Συγγροῦ κυλᾷ μέρα καὶ νύχτα πρὸς τὴν ἀχτὴ τοῦ Φαλήρου τοὺς νεογέννητους καὶ ἀνέκφραστους ἀκόμα ρυθμοὺς ἑνὸς δυνατοῦ λυρισμοῦ ποὺ γυρεύει δυνατοὺς ποιητὲς. Μιὰ αἰσθητικὴ μορφώνεται αὐθόρμητα μέσ' στὸν ἀέρα ποὺ ἀναπνεύουμε. Αὐτὸς ὁ «πεζὸς καὶ ὕλιστικὸς» αἰῶνας κρύβει μέσ' στὴν ἀνεξερεύνητη ψυχὴ του πολὺ περισσότερη ποίηση ἀπὸ ὅ,τι νομίζουν οἱ δάσκαλοι μας. Ἄλλὰ πρέπει κάποιος νὰ λάβει τὸν κόπο νὰ τὴν ἀνακαλύψει. Εἶναι ἡ ὥρα κατάλληλη γιὰ τολμηροὺς σκαπανεῖς.

[. . .]